

VARGA J. JÁNOS

Batthyány I. Ádám és az írásbeliség

(A Batthyány uradalmak tisztviselőire vonatkozó fontosabb irattípusok)

A BATTHYÁNY-CSALÁD a 16–17. században jelentős birtokegyüttessel rendelkezett a Dunántúl nyugati és középső területén. A korszerűen igazgatót uradalmak (a dobra-rakicsányi, a németújvári, a rohonc-szalonaki, a körmendi) színvonalas adminisztrációját Batthyány I. Ádám 1633–1634-ben teremtette meg, és rendszere haláláig (1659) működött. A célszerű ügyvitelnek és a családi levéltár gondos kezelésének köszönhetően rendkívül gazdag, informatív forrás-együttes maradt fenn a jószágkormányzatról és a határmenti védelmet ellátó katonai alakulatokról az egykori körmendi — ma a Magyar Országos Levéltárban őrzött — archívumban.

Az uradalom gazdasági tisztségviselőinek élén a tiszttartó (provisor) állt. Többnyire kismemesi, libertinusi környezetből származott, s miután jól-rosszul elsajátította a latinos műveltség elemeit valamelyik dunántúli városi iskolában, a főúri udvar és a nagybirtok világában kereste a felemelkedés útját. A 17. század elejétől mindjobban differenciálódó vár- és allódiumbeli feladatait részletes *gazdasági utasítások* határozták meg. Közvetlenül ugyan nem irányította a munkavégzést, mert az állatgondozást, a zöldség- és gyümölcsstermesztést, a munkaeszközök jó karban tartását a majoros és 10–15 fizetett alkalmazott látta el, mégis ő felelt tevékenységükért, miként a szántók, a rétek, a legelők, a szőlők és a halastavak állapotáért. A fő munkaerő, a robotoló jobbágy berendelését és a béres felfogadását a falubíróra bízta, vele beszélt meg szombatonként a következő heti feladatokat, és tőle vette át az esedékes úrbért.¹ A begyűjtött javak elosztásáról is ő gondoskodott: kisebbik hányadát a majorsági cselédek fizetésére fordította, nagyobbik részét a népes udvartartás és a földesúri magánkatonaság tagjainak osztatta szét, a felesleget értékesítette a piacon.

Szerteágazó feladatainak ellátásában az ugyancsak *instrukcióval* ellátott kismemesi, esetleg jobbágysorból felemelkedett gazdatiszt (officialis) segítette egy sor ökonomussal. Közülük a sáfár nemcsak a várbeli élelmiszerkészletre, a kamra és a konyha javaira ügyelt, hanem az uradalom kisebbik egységét, a tartományt is irányította.² Szűkebb hatáskörrel rendelkezett a gabonafélék kezelője, a kasznár és a borok, pincék felügyelője, a kulcsár, bár az utóbbi részére készült utasítások olykor élelmészeti feladatokról is szóltak. Az egyik hangsúlyozza, hogy „a házuknál lakó uraimat (ti. a Batthyány magánkatonaság tagjait) mikor hívatjuk, ...reá köll vigyázni a kulcsámak,

¹ ZIMÁNYI 1968. 35., 49., 78., 82.

² ZIMÁNYI 1968. 32.

hogy aki, mikor itt vagyon, hát akkor adják meg az rendelt prebendájukat nekik, úgymint mindeniknek ... kell adni bort, messzelyt 3, cipót 2.”³ A vendégek jóltartásáról az asztalnokok gondoskodtak, akik szép számmal forgolódtak a „palotán.” Élükön az 1630–1640-es években a 16 esztendei udvari szolgálat után főasztalnokságot kiérdemelt Pongrácz Mátyás állt.⁴ A várbörtön felügyelőjeként ismert porkoláb feladatköre jelentősen kibővült a 17. században. Amíg korábban a rabok felügyeletéről és ellátásáról gondoskodott, addig korszakunk rendtartásai gyakran megbízták a várbeli tárházak és a várkapu kulcsának kezelésével, továbbá a vizsgálati fogságban tartott személyek elővezetésével. Olykor maga is bekapcsolódott a tisztartóval és más uradalmi tisztviselővel az úriszék munkájába.⁵ A gazdasági tisztségviselők sorát az uradalmi írásbeliség térhódításával mind nagyobb jelentőségre emelkedő deák és a pénzügyeket jegyző számtartó zárta le. Velük nyolcra emelkedett a 17. századi Batthyány nagybirtok egy-egy uradalmában a gazdasági tisztségviselők száma.

A nagybirtok fegyveres támaszáról, a főúri magánkatonaság tagjairól — egykorú szóhasználattal a szervitorokról — az évente két-három alkalommal felvett *mustrajegyzékek* tájékoztatnak. Vizsgálatuk nyomán fény derül az intézmény szervezetére és létszámára. A „continuus udvar népe”-t és a „házoknál lakó uraimék”-at szolgálatuk a Batthyány birtoktest valamelyik központjához — többnyire Némétújvárhoz és Körmendhez — kötötte, ezért szervezetileg összetartoztak, együtt alkották az udvari sereget, amelynek élén az udvari hadnagy állt. Közülük kerültek ki a testőrök, akik elkísérték a dominuszt hosszabb útjára, és ellátták védelmét.⁶ Az udvari seregtől elkülönült a Batthyány katonaság legmagasabb szervezeti egysége, a „házi uraimék”-at egyesítő főkapitányság. Parancsnoka, a főkapitány — egyúttal a dunántúli generális helyettese — a katonai rendtartás értelmében nyolc-tíz lovasra kapott zsoldot, de közvetlenül 80–100 ember tartozott a kardja alá. A főkapitány rendelkezett a hadnagyságok állományával is: alakulataik száma a 17. század első felében hét, később nyolc volt, ám ha a kismemesi és a szabad paraszti állapotú csákányi és Őriszentpéteri katonákat is ide számítjuk, akkor kilenc, illetve tíz. A 40–80 főt számláló hadnagyságok élén a négy-hat lovassal szerződő hadnagyok álltak. Külön szervezeti egységet alkotott a körmendi vicekapitányság, amelyet a maga hat emberével az alkapitány vezényelt.⁷ A Batthyány katonaság hajdúszabadsággal rendelkező gyalogos alakulatait a lovasság szálláshelyének közelében: Körmenden, Csákányban és Őriszentpéteren hét vajdaságba sorolva helyezték el. Valamennyit egy-egy vajda irányította.⁸

A Batthyány katonaság 1658–1663 között érte el létszámának csúcspontját. Akkor a „continuus udvar népe” 254 lovaszt számlált, a „házoknál lakó uraimék” 282 embert, a főkapitányság a hadnagyságokkal 849 főt, a körmendi vicekapitányság 137

³ Magyar Országos Levéltár (MOL) Batthyány családi levéltár (B. cs. lt.) P 1322 49. cs. 385. sz. — 1 meszely = 0,42 liter.

⁴ MOL B. cs. lt. P 1322 47. cs. Liber conventionum 326/b. sz. 96., 106., 112., 124., 127. p.

⁵ MOL B. cs. lt. P 1322 188. cs. 26. sz. 27. fol.

⁶ MOL B. cs. lt. P 1322 50. cs. 444., 549. sz., 51. cs. 656. sz., 52. cs. 745. sz., 54. cs. 1182. sz., 56. cs. No. 12. 5. fol.

⁷ MOL B. cs. lt. P 1322 56. cs. No. 2. 2–11. fol., 51. cs. 656. sz., 49. cs. 414., 426. sz., 53. cs. 1030. sz.

⁸ MOL B. cs. lt. P 1322 56. cs. No. 1. 6–13. fol.

lovast, a csákányi és az őriszentpéteri alakulatok 160 katonát, tehát összesen 1682 embert. Ha ide számítjuk a dunántúli főkapitány személye mellé rendelt 150 lovas és 100 gyalogost, valamint a hét vajdaság 350 főt kitevő állományát, akkor előttünk áll az a 2282 fegyverest számláló haderő, amellyel a Batthyányak a 17. század közepétől rendelkeztek.⁹ Ezt a győri és a Kanizsa ellensúlyozására létrehozott főkapitányság létszámához fogható őrséget¹⁰ 22 katonai tisztségviselő irányította: a főkapitány, az udvari hadnagy, nyolc lovashadnagy, a csákányi és az őriszentpéteri tisztségviselő, a körmendi vicekapitány, hét vajda, továbbá egy hadnagy és egy vajda a Batthyányak személyéhez rendelt lovas és gyalogos alakulat élén.

A főúr gazdasági és katonai szolgálattevőinek népes hada — a visszafogott pénzforgalom következményeként — jobbra természetben kapta meg járandóságát. A *tisztartókkal folytatott levelezés, A földesúri familia és az udvartartás iratai* gazdag tárházát képezik a személyzet ellátására vonatkozó információknak. A nagyúri háztartásban pontosan megszabták az ott élő nemesek és szolgarendűek napi kenyér és bor adagját. A betöltött tisztség szerint is változó ellátmányt *számadások* összesítették, így pontos képet kapunk egy-egy uradalom évi élelmiszer fogyasztásáról. Az udvari alkalmazottakat a várban élelmeztek. A rangosabbja az „uraim asztalá”-nál foglalt helyet, közvetlenül a dominusz társaságában. Azután rang szerint következtek a többiek az utolsó asztalig, ahol a lovaszok, a kocsisok, az udvari zenészek és az énekesek ültek. Az asztalokok naponta kétféle kenyeret, húst és bort szolgáltak fel az udvarnépnek. A főemberek a jobb minőségű „első kenyér”-ből haraphattak a sülttekhez, a többiek a „második”-ből, bort egy pinttel¹¹ kortyolhattak rá, míg a sor végén ülőknek fél pintnyi járt. Ez az élelmiszer adag ebédül és vacsorául szolgált. A fennmaradt számadások a németújvári és a rohonc-szalonaki udvarnép hatalmas étvágyáról tanúskodnak. Németújvárott 1634-ben 344 fő 191.990 darab cipót és 67.351 pint, azaz 114.046 liter bort fogyasztott el. Ugyanakkor a rohonci és a szalonaki várban 47 főembert és 201 különféle tisztségviselőt, illetve alkalmazottat — közöttük egy orvost, egy lelkészt, továbbá étékfogókat, szakácsokat, inasokat mesterembereket és szolgálkat — élelmeztek. Létszámuk 1641-ben új főemberekkel és cselédekkel gyarapodott, így a két uradalmi központban ellátott személyzet száma legkevesebb 451 főre tehető.¹²

A főúri magánkatonaság tagjai is jórészt természetben kapták meg fizetésüket, amit az éves szolgálatra elszegődött, ún. „jargaló szolgálk”-nak kiegészítettek készpénzzel. Az illetmény nagyságát a szervitor lovasainak („szer”-ének) száma mellett főleg katonai rangja határozta meg. Káldy I. Ferencnek, a Batthyány katonaság főkapitányának 300 forintnyi zsoldját 1634-ben számos természetbeni juttatással toldották meg: szerződésében egyebek mellett kilenc rőf posztó,¹³ 40 akó¹⁴ bor, 20 köből¹⁵

⁹ A részadatokat lásd: VARGA 1981. 24–25.

¹⁰ Az elsőben 2425, a másodikban 2103 főnyi katonaság szolgált az 1630–1650-es években. MOL B. cs. . It. P 1313 252. cs. sz. n.

¹¹ 1 pint = 1,68 liter.

¹² ZIMÁNYI 1968. 44–46.

¹³ Egy öltözet ruha és a hozzávaló köpeny elkészítésekor hat rőf, azaz körülbelül 4,6 méter posztót használtak fel.

búza, 20 köböl rozs, 25 köböl zab szerepelt.¹⁶ Négy esztendővel később – Batthyány I. Ádám dunántúli főkapitány helyetteseként — már 600 forint készpénzfizetést húzott.¹⁷ Csányi Bernátnak, a körmendi lovasok kapitányának — egy 1662-ből fennmaradt *fizetési jegyzék* szerint — 150 forint készpénz, hat rőf posztó, 64 köböl gabona, 20 akó bor, három tehénhús, kettő darab kőso és egy rókaprém járt.¹⁸ Az alacsonyabb rangfokozatú tiszteknek kevesebbel kellett beérniük. Kisfaludy Mózes „mezei főhadnagy a maga személyére”, ruházatára és szolgáinak öltözetére 75 forintot kapott.¹⁹

A hadnagyoknak a „szerük”-höz tartozó lovasok mindegyikére 16 forintot, tisztségükre további 25 forintot, amellel hat–kilenc rőf rázsa, stamét vagy gránát posztót utaltak ki.²⁰ Franciscs I. Ádám udvari hadnagy hat lovasára és a „maga személyére” 121 forintot kapott, azon felül — mint más udvari szolgálattelvő — naponta ételmezt, lovainak abrakot és ruházatára hét rőf gránátot.²¹ A „mesterségükkel” is szolgáló katonáknak, mint a trombitásoknak, síposoknak és dobosoknak, a lovasaikat megillető összegben felül, „mesterségükre, úgymint trombitájukra, sípjukra, dobjukra” külön évi 9–16 forintot fizettek.²² A tisztség vagy mesterség nélkül szolgálók csak „szerük”-re kaptak készpénzfizetést, de nem tettek különbséget az udvarban, a saját házában vagy éppen valamelyik véghelyen tartózkodó katona között: egy lovára (azaz lovasára) 16 forintot fizettek mindegyiknek.²³

A szervitorok havonta „asztalpenz” járt ételmeiszert adagjának kiegészítésére,²⁴ és „útipez”-ből gazdálkodott, ha ura ügyes-bajos dolgaiban eljárta.²⁵ Ugyanakkor gyakran helyettesítették a készpénzfizetést a táplálkozást alapvetően meghatározó gabonával, hússal és borral. Ilyenkor a „katona szolgálatába tud”-ták az allódiium tárházai-ból kiutalt javakat, vagyis levonták a zsoldból. Mégis a létfenntartás egyik eszközét jelentette a kevésbé tehetősek vagy a megszorultak számára. Megesett, hogy egy szervitor egész esztendőre lemondott napi cipóadagjáról, és helyette hat köböl gabonát kért, hogy biztosítsa az otthoniak kenyérszükségletét.²⁶ Máskor a csákányi tizedesek folyamodtak vetőmagért a dunántúli főkapitányhoz: „Nagyságod méltóztatnék valami kevés gabonát adatni, mert az elmúlt esztendőben az mi keveset vetettünk az sem lett jó az vizes idő miatt. Ha Nagyságod meg nem segít bennünket nem is leszen mivel vetnünk...”²⁷ A bor is a korszak megszokott fizetőeszközei közé tartozott,

¹⁴ 1 akó = 50,8 liter.

¹⁵ 1 köböl = 83,16 liter = 62,37 kilogramm.

¹⁶ MOL B. cs. lt. P 1322 48. cs. 349. sz.

¹⁷ MOL B. cs. lt. P 1334 17. cs. 239. fol.

¹⁸ MOL B. cs. lt. P 1322 54. cs. 1349. sz.

¹⁹ MOL Kisfaludy cs. lt. P 430. 8. cs. 1682. 1. fol.

²⁰ A rázsa, a stamét és a gránát a jobb minőségű posztófélék közé tartozott, többféle színben állították elő.

²¹ MOL B. cs. lt. P 1322 54. cs. 1349. sz.

²² MOL B. cs. lt. P 1322 52. cs. 804. sz.

²³ MOL B. cs. lt. P 1322 56. cs. 1., 12. sz.

²⁴ MOL B. cs. lt. P 1322 46. cs. 144/a. sz.

²⁵ MOL B. cs. lt. P 1322 52. cs. 788., 916. sz.

²⁶ MOL B. cs. lt. P 1322 53. cs. 1011. sz.

²⁷ MOL B. cs. lt. P 1314 Missiles 1474. sz.

olyannyira, hogy az illetmény részeként kimért italt „jargalóbor”-ként emlegették a katonák.²⁸

A civil- és a katonatársadalom ellátása mellett az uradalmi adminisztráció is jelentős terhet rótt a tiszttartók és officialisaik vállára. *Liber conventionum*ra elkeresztelt hatalmas könyvükbe a szerződések szövegéhez gondosan bejegyezték a kifizetések időpontját és fajtáját, akár készpénzzel, posztóval, gabonával, akár borral ismerték el a szolgálattelvő fáradozását. Batthyány I. Ádám egyik főemberének, Horváth János hadnagynak a nevével a következő bejegyzést olvassuk:

„Ezelőtt szolgált hét esztendeig, kire épen megfizettünk nekije.

Anno 1633 die 12 juni kezdetik esztendeje. Lészen fizetése hat lóra és személyére másfél-száz magyar forint, [mind]egyik lovára tizenhat-[tizen]hat forintot számlálván, ruházatjára kilenc ref granat, lovaíra Szent Mihály naptul fogva Szent György napig abrak, széna, szolgáltnak hetipénn.²⁹ Végeztünk ugyanez esztendőben die 22 marti újokban, és ez szerint adtunk conventiót neki, hogyha útra küldjük, elegendő költséget adunk.

Solutio

Anno 1633 die 20 novembris adtunk neki fizetésében forint 50.

Ugyanezen nap adtunk neki granátot ref 4.

Anno 1634 die 19 februari adtak két skallatot neki ref 4.

Anno 1634 die 29 aprilis adtak neki készpénzt forint 100.

Anno 1635 die 11 marti, hogy az hadnagyságot letette, újokban végeztünk vele így: leszen készpénz fizetése nyolcvan forint, ruhájára hét ref granat, lovaíra abrak zab köből húsz, szolgáltna hetibor akó nyolc. Adtunk eszerint conventiót neki.

Anno 1635 die 25 octobris adtak neki készpénzt forint 20.

Anno 1637 die 19 novembris adtak neki készpénzt forint 60.

Summa facit solutionis forint 230.

Skárlát és gránát ref 8.³⁰

Egyedülálló sorozatot képeznek a Batthyány levéltár *kérvény-kivonatai*. Mintegy hatodfélezer jobbágy- és katonafolyamodvány érdembeli adatait gyűjtötték össze a tiszttartók, feltüntetve a kérelmező nevét, lakóhelyét, a kérés rövid összefoglalását és indoklását. A rövid feljegyzések mellé írta a dominusz az adott ügyben hozott állásfoglalást, vagy kért további információt tisztviselőitől az igazságos döntéshozatalhoz. A jórészt Batthyány I. Ádám idejéből, az 1640–1650-es évekből fennmaradt *Supplicationum merita* páratlan forrásértékű, mert egy összefüggő birtoktestet, a

²⁸ MOL B. cs. lt. P 1322 46. cs. 261. sz., 52. cs. 824., 829., 844. sz.

²⁹ A tisztek szolgáltnak élmezésére hetenként folyósított készpénz.

³⁰ Mol B. cs. lt. P 1322 47. cs. *Liber conventionum* 326/b. sz. 1.p. A skallat, skárlát (másutt skarlatin) a legjobb minőségű szövétflék közé tartozott. — Ez idő tájt alakította ki Wesselényi Ferenc is uradalmi adminisztrációját. Jószágigazgatója, Hottmár János *protokollumot* vezetett, amelybe bemásolta a hozzá érkezett jelentéseket, leveleket, a kiadott *memoriálékat*, a megújított *urbáriumokat* és az *inventáriumokat*, hogy működésének nyoma legyen, közölve beosztottjaival, hogy semmiféle kifogást, mentetetőzést nem fogad el. Ugyanoda kerültek a dominusznak és hivatali felettesének frt jelentései. Így a gazdaság-irányítás teljes keresztmetszete feltárul az inspektori jegyzőkönyvből. ILA 1946. 28., 30., 34.

németújvári, a rohonc-szalonaki és a körmendi uradalmat érintő adattömeget őriz. A dominusz alattvalói: udvarnépek, majorsági alkalmazottak, jobbágyok és katonák mindennapi életének, gondjainak, a földesúr és alárendeltjei viszonyának páratlan forrásai, amelyek a hétköznapi visszatérő nehézségeiről (elmaradt fizetésről, hiányzó lábbeliről, robotkönyvtésről, gabonasegélyről és katonai hatalmaskodásról) éppúgy tudósítanak, mint egyes családokat ért csapásokról (török rabságba esésről, megözvegyült asszonyok szolgálatra alkalmatlanná válásáról vagy tűzvész okozta elszegényedésről.) Ugyanakkor közeli tapasztalatot szerezhetünk a földesúr magatartásáról, alattvalóihoz fűződő viszonyáról, alkalmazott hangneméről: atyáskodó, tréfálkozó vagy éppen szigorúan kioktató tónusáról, amelyet a vele egyenrangúakkal folytatott levelezésben vagy hivatalos iratokban hiába is keresünk. Kiderül, hogy a földesúr nem jobbágyainak megnyomorításán munkálkodott, hanem ésszerűen, a lehetőség határain belül emberségesen bánt velük. Ha valóban nem tudták teljesíteni adó- vagy robotkötelezettségüket, akkor engedménnyel segítette őket, nehogy végképp tönkremenjenek. Könnyített az özvegyen maradt jobbágyasszony helyzetén is, hogy felnevelhesse gyermekét, aki majd szolgálni fogja őt. Meglepően sokat ismert közülük személyesen, és határozott véleményt alkotott róluk: tudta, hogy az egyik megalapozatlanul siránkozó és semmirekellő alak, ellenben a másik támogatásra érdemes, szorgalmas ember, aki átmenetileg került szorult helyzetbe.³¹ Mint a Hegyfaluban élő Nagy Balázs, akinek „... háza és mindene elégett, mely miatt nagy fogyatkozásban vagyon.” A károsult pénzbeli segítségért esedezett, s nem hiába, mert a dominusz elrendelte, hogy a „Körmendi kocsmáról adjanak neki forint 15.”³² Máskor bizonyos Bán György kért előlegképpen búzát, s hogy szolgálja ne szenvedjen hiányt, Batthyány I. Ádám ekképpen utasította rohonc-szalonaki tisztartóját: „Jobbágy Dániel uram, adasson ennek szolgálatjában búza, rozs cubulus 2.”³³ Máskor elutasító határozat született, mint 1645. áprilisában, amikor a németújvári lovászok jelentették, hogy „... némelyek közülük mezítláb járnak, s az többinek is mind kiszakadt az lábokbéli, hetipénzekben pedig Szent Iván napjátul fogvást csak egy pénzt sem láttak. Könyörögnek, hogy Nagyságod adna csizmát nékiek, és az hetipénzeket is rendelné meg Nagyságod.” A lovászok azonban nem az igaz úton jártak, mert uruk kiderítette, hogy „Csizmájokat megadták, a hetipénzeket is hasonlóképpen, az mint számot vetettének vélek az tisztartóim Újvárott.”³⁴ Buncsics György kérésének olvastán pedig csak sajnálkozó mosoly jelenhetett meg a dominusz ajkán, miközben ezt írta: „Elkölt édes barátom az szénám, abrak[om] immár.”³⁵ Olykor méltánytalanul szűkkeblűnek bizonyult Batthyány, mint 1646-ban, amikor Kersztúr falut elverte a jég és „döghalál” is sújtotta, ezért lakói adóelengedésért könyörögtek. A főúr azonban így válaszolt: „Az Isten látogatásáról ... nem tehetünk, s ha ennyi adósságban és költségben nem vol-

³¹ ZIMÁNYI 1998. 299-301.

³² MOL B. cs. lt. P 1322 Supplicationum merita 175/2.

³³ MOL B. cs. lt. P 1322 Supplicationum merita 175/6.

³⁴ MOL B. cs. lt. P 1322 Supplicationum merita 177/24.

³⁵ MOL B. cs. lt. P 1322 Supplicationum merita 175/11.

nánk, mi is cselekedhetnénk valamit, de így lévén állapotunk, nem látom annak módját.”³⁶

A Batthyány-nagybirtok gazdasági iratainak első gyakorlati célú rendezése — a jelek szerint — a 16. század elejére nyúlik vissza. 1511-ből maradt fenn a család levéltárának legrégebb keltezésű lajstromfüzete, amelybe Batthyány I. Boldizsár okleveleinek tartalmi kivonatait (regesztáit) jegyezték be. Batthyány II. Ferenc idejében (†1625) már rendezettek lehettek az urbáriumok, a dobrai uradalom 1541–1613 között keletkezett *számadáskönyvei* — jegyzéküket Scholtz Sebestyén dobrai tisztartó készítette el — és más gazdasági természetű iratok, amelyeket a számtartó házakban őriztek „lajstromos almárium”-ban és „lajstromos polc”-okon. Az első nagyméretű, a Németújvárott, Rohoncon és Szalonakon őrzött *missilis-* és *számadásanyag*ra kiterjedő levéltárrendezés Batthyány I. Ádám nevéhez fűződik. A páratlan gazdagságú, a korszak jeles személyiségei mellett vágvári tiszteknek, katonáknak, uradalmi alkalmazottaknak, kereskedőknek és jobbágyoknak a leveleit — több-kevesebb következetességgel — kronológikus s azon belül tematikus rendbe szedte. Így az időben elhúzódo, több személyhez vagy tárgyhoz kapcsolódó ügyek azonos csomóba kerültek, ahol a rájuk írt regeszták segítették az eligazodást. A gazdasági iratok rendezésekor is az év, a tárgy és az uradalom „összehangolása” okozta a nehézséget, ezért sorolta egy helyre az adott időszak gabona vagy bor számadásait tartalmazó németújvári, rohonci és szalonaki anyagot. Ádám grófot nem vezérelte a szakszerűség igénye, hiszen nem a távoli jövő kutatóira gondolt, hanem önmagára és utódaira, a levéltár használhatóságára. Erre utal az iratok csomóba helyezését és feliratozását követően a kikeresést megkönnyítő, a regesztákat tartalmazó *jegyzéknek* (elenchusnak) a készítése.³⁷

A Batthyány-jószágkormányzat fejlett írásbelisége nagyszámú *írástudó tiszttségviselő* jelenlétét feltételezi. Am Tóth István Györgynek a nyugat-dunántúli alfabetizációra vonatkozó munkái, ha nem állítják is az ellenkezőjét, a nagy erőfeszítések árán formálódó modern ügyvitel periódusaként festik le a 17. századot. Nem alaptalanul. A százkás betűket vető, a németben valamennyire jártas, de a latinban kevésbé otthonos Batthyány I. Ádám németújvári központjában mindössze 6–7 deák intézte a latin, a magyar és a német nyelvű levelezést az 1640-es években. Egy részük mindig a várban dolgozott, mások viszont elkísérték a dominuszt, ha országos vagy főkapitányi teendői elszóltották. A kisebb uradalmi központokban is alkalmaztak írástudókat a gazdasági tiszttségviselők mellett, mert többen közülük nagyobb értői voltak a szóbeli ügyintézésnek, mint az írásnak. Nemes Gerdákovics Mátyás körmendi tisztartó, analfabéta létére aligha boldogult volna hivatalában, ha Batthyány I. Ádám nem rendel mellé 1637-ben „arra való számtartót” Szokoly Mihály személyében. Így is megesett egyszer szegényszemre, hogy a deák távollétében más írástudó ember segítségére szorult. Maga vallotta meg urának — nyilván a deák tollával —, hogy midőn

³⁶ ZIMÁNYI 1998. 301.

³⁷ IVÁNYI 1942–1945. 291–295., 297., ZIMÁNYI, 1962. 8–9. — A nagyobb szakmai jártasságot, elsősorban a latin nyelv alapos ismeretét igénylő középkori oklevelek rendezését Litomericzy László németújvári ferences barátira bízta a dunántúli főkapitány. A szerzetes 1650–1651-ben végezte el a munkát, regesztázva és lajstromozva, majd a németújvári vár „tárház”-ának falba épített szekrényeibe helyezve az okleveles anyagot. IVÁNYI 1942–1945. 300–306.

hazaérkezett a majorból, Batthyány levelét egy kalmárral olvastatta fel magának. Nem Gerdákovics állt egyedül hadilábon a betűkkel akkoriban a tisztviselők közül Körmenten. A borok kezelője felől is panaszkodtak a földesúrnak: „Itt az minemő hitván kulcsár gyermek vagyon, sem írást, sem számvetést nem tud, hanem az borok mellé tudósabb ember kelletik.” A dobrai uradalomban a főporkoláb írástudatlansága okozott gondot. Ezért Saller Ferenc tisztartó így ajánlotta jelöltjét az 1650-es években az elhunyt viceporkoláb helyére Batthyány I. Ádámnak: „Minthogy meg is felelhetne annak az állapotnak (ti. a tisztségnek) az mi tetszésünk szerént, jámbor legény, német írástudó, szükséges volna a főporkoláb mellett olynak lenni, aki írást tudna, mivel ő maga az főporkoláb nem tud sem írny, sem olvasni.”³⁸

A „deákos ember”-nek tehát szűkében álltak az ország nyugati régiójában (is), holott a korszerűsödő, mind jelentősebb irattömeg előállítását igénylő uradalmi adminisztráció megkívánta a magasabb létszámú, a betűvetéshez és az olvasáshoz egyformán értő gazdatiszti kar munkába állítását. A növekvő követelményeknek minden bizonnyal csak komoly erőfeszítések árán felelhetek meg Batthyány I. Ádám tanult emberei. Miközben megteremtették a dunántúli agrárgazdaság újkori írásbeliségének és egyik legjelentősebb családi levéltárunknak az alapjait.

IRODALOM

- A herceg Batthyány család levéltára. (Összeállította Zimányi Vera). (Levéltári leltárak 16.) Bp., 1962.
- ILA Bálint: Az írásbeliség szerepe a XVII. századi gazdasági igazgatásban = Levéltári Közlemények 1946. 27–46.
- IVÁNYI Béla: Gróf Batthyány Ádám, a levéltárrendező = Levéltári Közlemények 1942–1945. 290–309.
- TÓTH István György: „Mivelhogy magad írást nem tudsz...” Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 17.) Bp., 1996.
- VARGA J. János: Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon. (Értekezések a történeti tudományok köréből 94.) Bp., 1981.
- ZIMÁNYI Vera: A rohonc-szalonaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században. Bp., 1968.
- ZIMÁNYI Vera: Supplicationum merita. A Batthyány I. Ádám földesúrhoz és dunántúli főkapitányhoz intézett kérvények kivonatai. (A szövegeket Tóth István György, J. Újváry Zsuzsa, Varga J. János és Zimányi Vera teszi közzé.) = Történelmi Szemle, 1998. 3–4. 299–331.

³⁸ A kérdéskört alaposan feldolgozta Tóth István György. Az idézetek is az ő munkájából valók: TÓTH 1996. 106–108.

SUMMARY

JÁNOS VARGA J.**The state-of-the-art demesne administration of the Batthyány-family possessing land-property in Central and West Transdanubia was created by Ádám I. Batthyány in 1633–1634.**

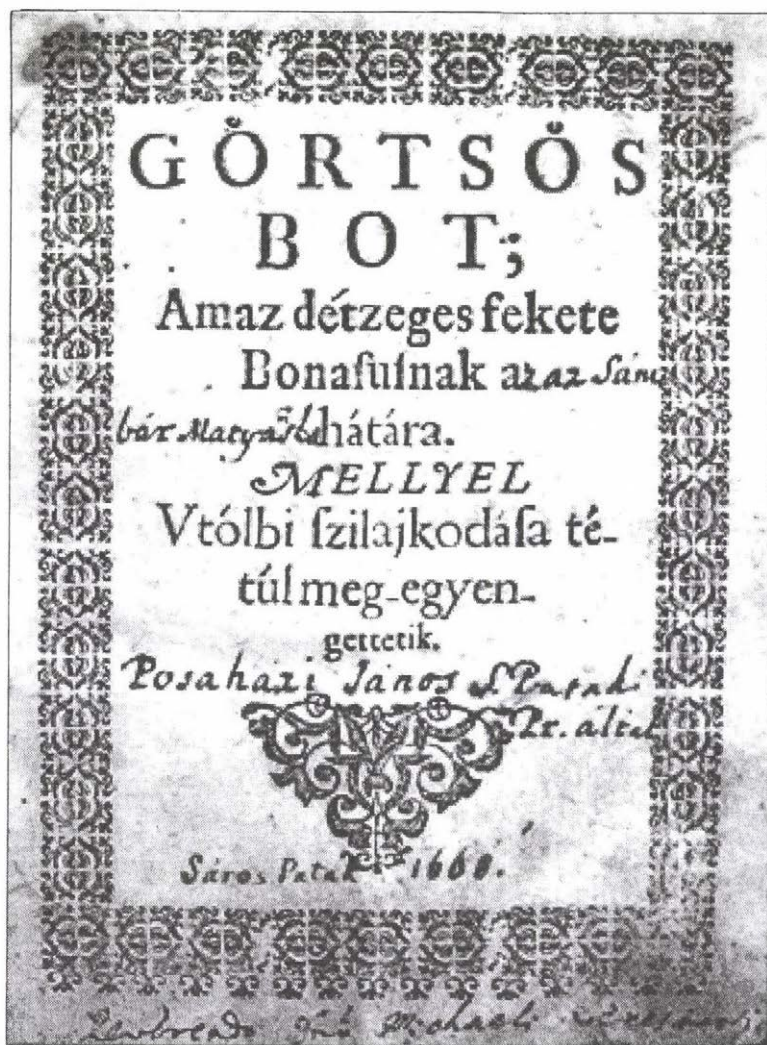
The tasks of the officials — bailiffs, stewards, intendants, overseers, wine-buttlers, warders, scribes and agents — in the allodial estates were determined by detailed economic instructions. The annually — twice or three times — recorded lists of muster inform us of the armed support of the large estates, the members of the baronial private army. Their study can bring light to the economic and military organizations of large estates together with their operations. Other types of records, like the Correspondence with Officials, the County Squire's Family and the Documents of the Household and the Book of Contracts (*Liber Conventionum*) together with the Bailiffs' Accounts and the Payment Rolls form a rich store of information relating to the support, financial and in-kind payment of the more than half a thousand strong personnel and almost 2,300 strong military employed in four estate centres (Dobrakacsány, Körmend, Németújvár and Rohonc-Szalonak).

The petition-abstracts of the Batthyány Archives (*Supplicationum merita*) create a unique series of documents. About five and a half thousands of genuine data of serfs and estate-employees and soldiers were collected by the bailiffs, through recording the names and the addresses of the petitioners briefly summarizing the cases and the justification of the petitions. The landlord put his personal standpoint below the remarks, or asked his officials for further information in order to bring a just decision. These sources are documents of unparalleled value in connection with the everyday lives and problems of baronial subjects together with the relation of the lord and his subjects.

The first practical classification of the documents of the large estate of the Batthyány family goes back to the beginning of the 16th century, but it dealt with the charters only. By the beginning of the 17th century the corvée-documents may have been systematic, the account books of the estate at Dobra and other records of economic nature. The first comprehensive classification correspondence and account materials kept in Németújvár, Rohonc and Szalonak can be linked to Ádám I. Batthyány, who arranged the records in chronological and internal thematic order.

Western-Transdanubian barons were in lack of „scribbling fellows” who were familiar with penmanship. In the large estate centre of Németújvár, for example, there were only 6–7 scribes to correspond in Latin, German and Hungarian languages in the 1640s. The slowly modernizing demesne administration, however, was in urgent need of employing more and more agricultural engineers who were equally able to read and write to handle the fairly essential and growing amount of documents. The educated officials employed by Ádám I. Batthyány could only meet these

growing demands by serious efforts. In the meanwhile they established the basis of one of our richest family archives attesting to the modern literature of Transdanubian agrarian economy.



5. kép

Pósházi János: Görtsös bot (Sáros Patak, 1668)
(RMK I. 1073. Pápai Református Gyűjtemények, Könyvtár)
(Veresmerti Mihály hagyatékából)